

УДК 72.01.036.012

*Аспірант КНУБА Чобітько О.М.,
кафедра Основ архітектури і архітектурного проектування
Київського національного університету будівництва та архітектури,
старший науковий співробітник
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*

Зайцева В.О.,
*старший науковий співробітник
наукового відділу моніторингу, охорони,
обліку та оренди нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

ЦЕРКВА НАД ЕКОНОМІЧНОЮ БРАМОЮ (ВСІХ СВЯТИХ) КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ. ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Анотація. В статті представлено комплексне дослідження технічного стану пам'ятки національного значення церкви Всіх Святих над Економічною брамою Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника в світлі впливу багатьох факторів та рекомендації щодо подальшого її збереження.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, архітектура, монументальний живопис, дослідження.

Актуальність дослідження Всіхсвятської церкви Києво-Печерської лаври пояснюється багатьма причинами. Насамперед цей храм є яскравим зразком українського козацького «гранчастого» бароко високого періоду розвитку стилю. По-друге, церква є важливою містобудівною домінантою і невід'ємною складовою ансамблю Верхньої лаври, акцентуючи ансамбль з боку Економічної брами. По-третє, внаслідок сучасного аварійного стану пам'ятка потребує комплексу негайних реставраційних протиаварійних робіт [1, с. 395].

Таким чином, метою представленої розвідки є висвітлення проблемних питань, пов'язаних з сучасним станом збереження Церкви над Економічною брамою та визначення шляхів їх вирішення. В зв'язку з цим основним завданням роботи є комплексне дослідження пам'ятки в світлі впливу багатьох факторів та розробка рекомендацій щодо подальшого збереження. Слід також зазначити, що тема збереження та реставрації церкви Всіх Святих досліджена недостатньо та потребує поглибленого вивчення. Окремі аспекти даної тематики вже були розглянуті авторами статті. Робота побудована на основі існуючої проектно-

реставраційної документації, історіографічних, архівних джерел, власних досліджень та моніторингу.

Церква Всіх Святих над Економічною брамою розташована у північній частині ансамблю Києво-Печерської Лаври (рис. 1). Разом з прилеглими кам'яними мурами створює єдиний монастирський оборонний комплекс кінця XVII століття. Побудована одночасно з монастирськими мурами в 1696-1701 роках на кошти гетьмана І.Мазепи, ймовірно архітектором Аксамитовим Д.В. В першій половині XVIII століття до головної споруди, зі східної сторони на місці частково розібраної монастирської стіни, добудовується новий об'єм ризниці. До цього ж періоду відноситься і будівництво галереї та сходів з південно-західної сторони головного об'єму та прилеглих з південно-західної сторони двох приміщень. Конструктивна схема будівлі представлена системою поздовжніх і поперечних цегляних несучих стін. Церква цегляна, двоярусна, хрещата, має струнку просторово-пірамідальну композицію, що ґрунтується на плані рівно кінцевого хреста, завершується грушоподібними банями. Вхід до храму влаштовано з півдня від воріт через аркаду, що тримається на чотирьох колонах романського типу. З аркади до храму веде коридор із склепінчастою коробковою стелею та крутими дерев'яними сходами. Архітектурно-декоративне оздоблення фасадів, яке за своїми стильовими характеристиками відноситься до періоду українського бароко, виконано в цеглі та тиньковане. Внутрішнє живописне убранство храму за свою історію змінювалось неодноразово. Сучасний живопис інтер'єру церкви, загальною площею 1200 м², завершено у 1906 році учнями лаврської іконописної школи під керівництвом І.Іжакевича [2] (рис. 2). Розписи, виконані *alla prima* в техніці олійного живопису по тиньку, характеризуються вільною манерою живописного мазка та вирізняються різноманітною кольоровою гамою. Фарбовий шар лежить на ґрунті, що представляє собою багатокомпонентну структуру, до складу якої входить вапно, пісок та гіпс. У складі пігментів живописного шару ідентифіковані свинцеве білило, берлінська лазур, ультрамарин, вохра, червоний та чорний пігменти [3].

На долю унікальної пам'ятки випало достатньо втрат, пов'язаних як з пошкодженнями під час пожеж та бойових дій, так і кліматичними чинниками. Значних руйнувань церква Всіх Святих над Економічною брамою, як і інші споруди архітектурного ансамблю Києво-печерської лаври, зазнала під час Другої світової війни. Після комплексу ремонтно-реставраційних робіт, проведених в період 50-80 рр. XX ст., останні відновлювальні роботи здійснювалися в 1987-93 рр. Після цього належний технічний стан споруди пам'ятки підтримувався виконанням незначних ремонтних робіт.

На сьогодні пам'ятка перебуває в незадовільному, а місцями в аварійному стані збереження. Не зважаючи на загальний задовільний стан зовнішніх конструктивних елементів, відбувається локальне руйнування

покриття даху, його пофарбування та позолоти бань. Спостерігається деструкція тиньку цоколя та його профільованої частини майже по всьому периметру будівлі. Південний та східний фасади південно-східного об'єму прибудов та західний і південно-західний фасади сходової клітини не мають цоколя. Мощення, що складається переважно з кlinkерної цегли жовтого кольору та асфальтного покриття, місцями відсутнє. На західній та північно-східній ділянці фасаду та кlinkерного мощення відсутній організований водовідвід з дахового покриття, внаслідок чого простежуються руйнування та втрати цегляної кладки, тиньку та пофарбування фасадів. Спостерігаються деформаційні тріщини різної ширини розкриття та втрати окремих архітектурних елементів, наявні плями від замокання. (рис. 3)

Складність ділянки, на якій побудована пам'ятка, обумовлена наявністю просадочних ґрунтів та впливом на стан конструкцій поверхневих вод. Відбувається нерівномірне просідання підмурку, до якого призводить і прибудова пізнього періоду. Локальне намокання стін внаслідок несправних водостоків, негерметичності віконних отворів, тріщин в конструкціях призводять до перезволоження фундаменту та нижньої частини стін. Засмічення дренажних систем та підняття рівня поверхневих вод активізує процес їх підсосу в кладку стіни.

Вплив на загальний стан архітектурних конструкцій мають постійні вібрації внаслідок проїзду автотранспорту через Економічну браму, над якою височіє церква Всіх Святих.

Сучасні спостереження за станом монументального живопису інтер'єру церкви також вказують на незадовільний стан збереження. Мікологічне ураження у вигляді колоній пліснявих грибів простежується по всій живописній поверхні. Порушений зв'язок фарбового шару та ґрунту, ґрунту та тиньку. Фарбовий шар вкритий крупною сіткою жорсткого кракелюру з підійнятими краями та осередками втрат на окремих ділянках. Наявні пошкодження механічного характеру. Крім того, вся поверхня живопису вкрита шаром ущільненого пилового забруднення та кіптяви. Особливого занепокоєння викликає стан живопису на откосах віконних отворів трансепту та підкупольному просторі (рис. 4). На цих ділянках відмічені аварійні відшарування фарбового покриття з загрозою осипань, особливо в нижній частині. У незадовільному, а деякі у вкрай аварійному стані збереження знаходяться всі ікони іконостасу Всіхсвятської церкви. Візуальне дослідження ікон виявило суттєві зміни, пов'язані з порушенням зв'язку між фарбовим шаром та ґрунтом, розходженням частин дерев'яної основи, жорстким кракелюром з підійнятими краями, втратами та загрозою нових осипань живопису, нерівномірним лаковим покриттям та ущільненим забрудненням (рис. 5). Крім того, численні тонування попередньої реставрації сильно потемніли та

спотворили загальний колорит живопису. Поверхню характеризує ураження грибами-мікроміцетами, що утворили на поверхні матеріалів наліт у вигляді локальних плям.

Слід зазначити, що збереження живопису, окрім історичних, фізико-хімічних, мікро-біологічних та інших чинників, залежить від техніки виконання. Запозичена з Європи техніка олійного живопису, що набула поширення в Україні з XVIII ст., особливо широко використовувалась для поновлення більш раннього живопису [4, с. 44]. Не зважаючи на свої позитивні якості олійний живопис виявився найменш придатним для стінопису. Окрім того, що олійне в'язево розкладається під дією вапна в лужному середовищі, олійні фарби створюють повітронепроникну плівку, що перешкоджає нормальному повітрообміну в приміщенні. Наслідками цього є конденсація вологи на поверхні розписів та її накопичення між ґрунтом та фарбовим шаром, де утворюється сприятливе середовище для росту пліснявих грибків. Розвиваючись в фарбовому шарі в умовах, сприятливих для активних метаболічних процесів, мікроорганізми викликають глибокі деструктивні зміни, утворюючи ферменти щавелевої та оцтової кислот [5, с.74].

Окрім цього, мають негативні наслідки невдалі конструктивно-технологічні рішення під час проведення попередньої реставрації пам'ятки. У період 1984-87 рр. для підсилення основи фундаменту південно-східної сторони вхідної галереї церкви Всіх Святих була застосована методика хімічного ін'єкційного укріплення методом силікатизації [6]. Під час обстеження церкви в 1988 році було зафіксовано, що в процесі укріплення фундаменту силікатом натрію, у галереї церкви, на рівні панелей, настінний розпис був забризканий рідким склом. В зв'язку з цим на поверхні простежувалися руйнування фарбового шару та ґрунту у вигляді відшарувань та втрат авторського живопису до самої кладки [7].

Одним із першочергових факторів незадовільного стану пам'ятки є підвищена вологість в приміщенні при слабкій циркуляції повітря. Щоденні спостереження фіксують, що добові коливання відносної вологості при стабільно низькій температурі сягають 5-7% (в деяких випадках більше 10%), а сезонні – більше 40%, досягаючи 90%. При відносній вологості повітря вище 70% починається активна життєдіяльність більшості видів мікроорганізмів, які уражують внутрішнє середовище церкви та ікони в іконостасі [8, с. 95].

Однак, вирішальною, причиною ситуації, що склалася, є відсутність своєчасної реставрації при недостатньому державному фінансуванні. Останні реставраційні роботи в інтер'єрі проводились у 1988-91 рр. бригадою реставраторів Київської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні під керівництвом реставратора вищої кваліфікації В.Бабюка. За результатами мікрохімічних досліджень 1993 року (через 2 роки

після реставрації), в структурі живопису були виявлені пустоти, заповнені чорною пліснявою [3]. Фахівцями відмічено, що в будівлях, які були уражені пліснявою, обробка антисептиком під час проведення ремонтно-реставраційних робіт дає позитивний результат тільки на короткий термін і не виключає повторного ураження мікрофлорою, а відтак подальшої руйнації пам'ятки.

На сьогодні для збереження унікальної пам'ятки необхідне проведення комплексних ремонтно-реставраційних робіт: посилення фундаментів сходової клітини, виконання гідроізоляції стін та фундаментів, гідроізоляційний захист виступаючих площин архітектурно-декоративних елементів оздоблення фасадів від замокання. Влаштування відливів з металевого покриття та їх пофарбування. Нормалізація вологісного режиму цоколя та фундаментів по периметру будівлі – виконання вимощення з гідроізоляційним шаром, передбачивши нахил мощення в сторону від фасадів. Комплекс робіт по влаштуванню мощення проїзду та мощення по всьому периметру споруди з організацією системного водовідводу. Консерваційно-реставраційні заходи щодо консервації та відновлення монументального живопису.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що збереження унікальної архітектурної пам'ятки та її живописного декору потребує постійної уваги, а несвоєчасне виконання консерваційно-реставраційних робіт обертається великими затратами в майбутньому.

Література

1. Чобітько О.М. Дослідження церкви Всіх Святих на Економічній брамі в Києво-Печерській лаврі / О.М.Чобітько // Архітектурний вісник КНУБА: НАУК.-вироб.збірник/Відповід.ред.Куліков П.М. – К.:Кнуба,2016. –Вип.8-9 – 336 с.
2. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 3207
3. Документальний архів НКПКЗ, Заявка №15 на виконання аналітичних робіт. УНДРЦ. – К., 1993.
4. Технология и исследование пришедшей станковой и настенной живописи [под ред. Ю. И. Гренберга]. – М: ГосНИИР, 2000. – 189с.
5. Ребрикова Н.Л. Биология в реставрации / Н.Л.Ребрикова. – М.: РИО ГосНИИР, 1999. – 184 с.
6. Метод закріплення на основі двох хімічних розчинів: сіліката натрію та хлористого кальцію, розроблений у 1931 році Б.А.Ржаніциним. Одним з яскравих прикладів невдалого застосування цього методу під фундаментом будівлі Одеського театру опери та балету, яке було здійснено у 1954-1956 рр.
7. Документальний архів КМСНРВМ, Смета №14 на реставраційно-консерваційні роботи по ліквідації аварійного стану красочного слоя,

виявленого в процесі проведення силікатного укріплення фундаменту літничної клітки галереї Всехсвятської церкви КПГІКЗ. КМСНРВМ. – К., 1988.

8. *Зайцева В.О.* Проблеми збереження пам'яток на прикладі іконостаса Церкви Всіх Святих Києво-Печерського історико-культурного заповідника / В.О. Зайцева // Зберігання історико-культурної спадщини. Наука та практика: Наукові доповіді VII Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22-24 вересня 2009 року [відпов. за вип. С.О.Стрельнікова]. – К: ННДРЦУ, 2009. – С. 95 – 103.

Аннотація. В статті представлено комплексне дослідження технічного стану пам'ятника національного значення церкви Всіх Святих над Економічними воротами Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника в контексті впливу багатьох факторів а також рекомендації, що стосуються подальшого його збереження.

Abstract. The paper deals with complex study of the church of All Saints atop the Husbandry gate of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, a monument of the national importance, which is influenced by many factors. The author offers recommendations concerning its further preservation.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, architecture, monumental painting, researches.

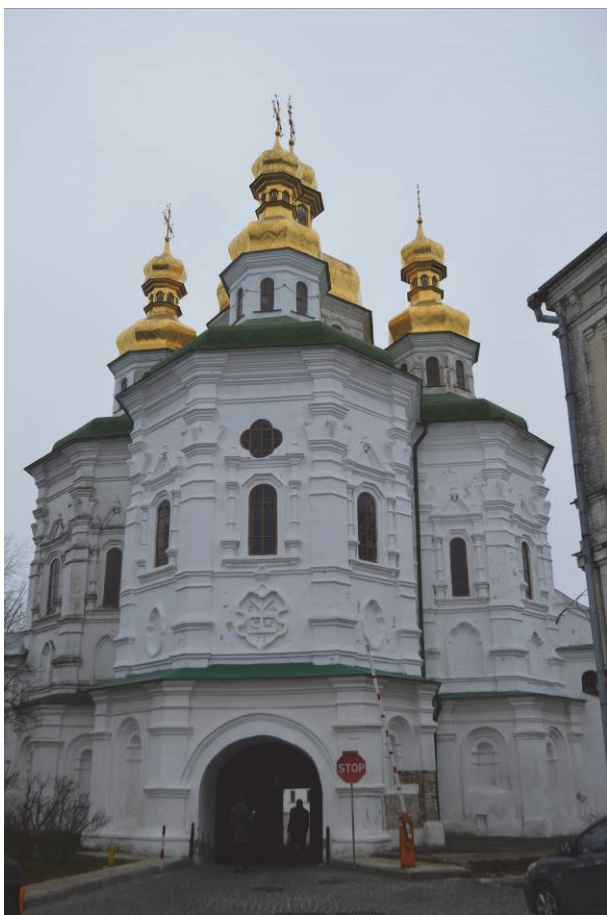

рис. 1. Північний фасад церкви

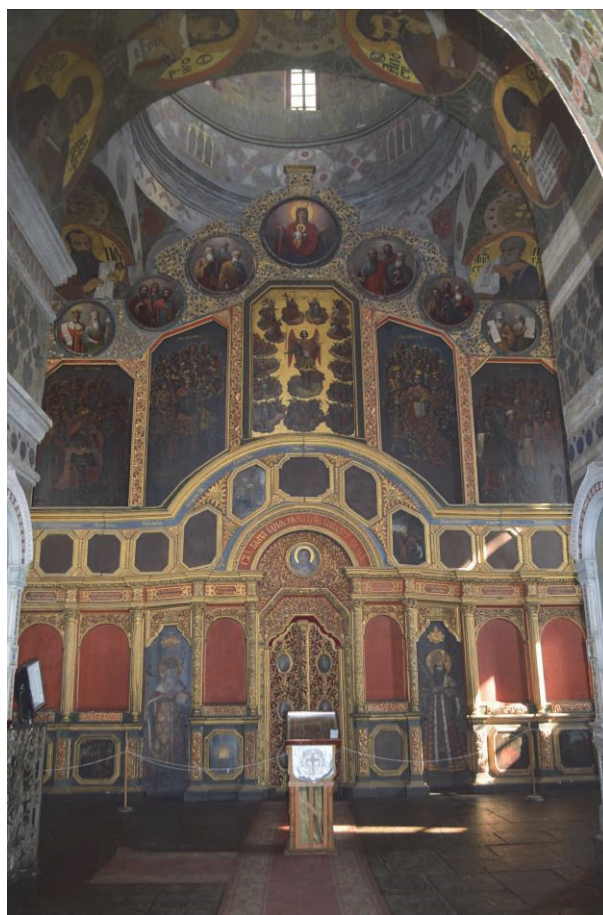

рис. 2. Інтер'єр храму

рис. 3. Руйнування кладки та тиньку на західному фасаді

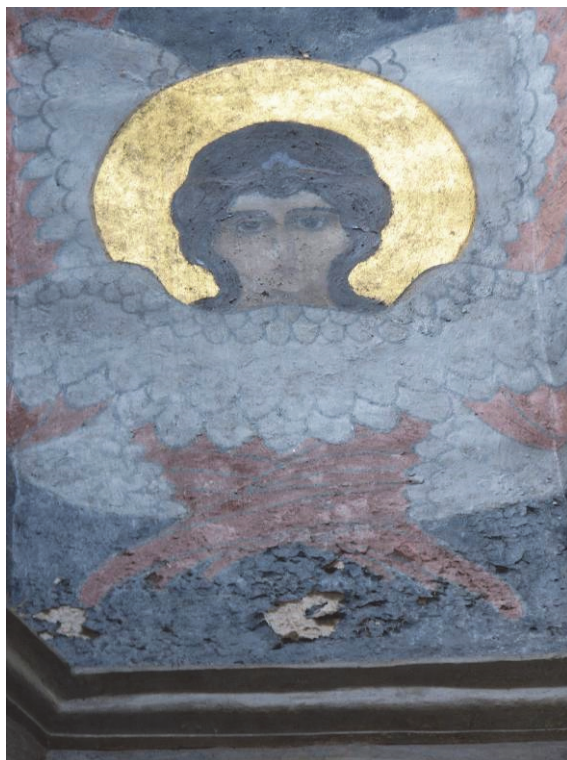

рис.4. Руйнування фарбового шару та тиньку на ділянці підкупольного простору

Рис. 5. Стан живопису в іконостасі, ікона Богородиці «Знамення».